

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi - 1»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 3. «HÜQUQUN VƏ DÖVLƏT MƏNŞƏYİ»

B A K I - 2014

MÖVZU: HÜQUQUN VƏ DÖVLƏTİN MƏNŞƏYİ

PLAN

GİRİŞ

1. Dövlətəqədərki jəmiyyətdə hakimiyyətin təşkili və dövlətin yaranma səbəbləri.
2. Hüququn və dövlətin meydana gəlməsi.
3. Hüququn və dövlət və meydana gəlməsi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” – (dərslik). Polis Akademiyası. BAKI-2007.
2. «Hüquq nəzəriyyəsi» sxemlər albomu. Polis Akademiyası. Bakı 2010.
3. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1979-ju il.
4. **M.Məlikova** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1988-ji il.
5. **V.N.Xropanyuk** “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı 1995-ji il.
6. **V.V.Lazarev**. “Ümumidövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı- Qanun-2007.
7. **Y.Rüstəmov** «Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi» Bakı-2007.
8. **M.Əfəndiyev** «Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi». Bakı-2002
9. **F.Engels** «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi». Bakı-1971.
10. **N.İ.Matuzov., A.V.Malğko**. «Teoriə qosudarstva i prava». Moskva-Öristğ-2001.
11. **O.G.Leyst**. **Suşnostğ prava. Moskva-Zerüalo-M 2002.**
12. **R.T.Muxaev** «Teoriə qosudarstva i prava». M-2002.

GİRİŞ

Siyasi hüquqi, fəlsəfi fikir tarixində dövlət məsələsi onun mənşəyi və mahiyyəti müxtəlif siyasi baxışlı sosioloqlar, hüquqşünas, filosof və politoloqlar tərəfindən ən çox mülahizə edilən və subyektiv baxışlar əsasında izah edilən məsələlərdən biridir.

Dövlət bütün sosial strukturu əhatə etməklə, ayrı-ayrı sosial təbəqələrdən ibarət olan insan qruplarının mənafeyinə bu və ya digər dərəcədə toxunur, onları ya müdafiə edir, ya da rədd edir. Odur ki, jəmiyyətdə dövlət və hüquq haqqında rəylər formalaşır. Məsələn, bəziləri dövləti əbədi və əzəli, insanlara allah tərəfindən bəxş edilən fəvqəladə bir qurum kimi təsəvvür edir, bəziləri də onu insanların bütün əzab-əziyyətlərinin mənbəyi sayırlar. Üçüncü bir mövqə isə dövlətə bütün xalqın iradəsini ifadə edən başlıca qüvvə kimi münasibət bəsləyir. Bəs dövlət və hüquq nədir, onların mənşəyi nədən ibarətdir, neçə oldu ki, onlar meydana gəldi? Jəmiyyət həyatı öz inkişafının ilkin mərhələsində insanın ijtimai varlıq kimi səviyyəsinə uyğun olan təbii özünüidarə əsnasında qurulmuşdur. Lakin dövlət yarandıqdan sonra ijtimai həyatın və onun tərəqqisinin sivilizasiyalı təşkilinin əsas alətinə çevrilir. Eyni zamanda bizim qarşımızda «bəş dövlətdən əvvəl nə olmuşdur» kimi suallar çıxır. Bəşər tarixi ibtidai ijtima quruluşunun yaranmasından başlayır. F.Engels «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» əsərində dövlətin meydana gəlməsi və inkişafı haqqında öz fikrini belə ifadə etmişdir: «Dövlət heç də jəmiyyətə kənardan qəbul etdirilmiş bir qüvvə deyildir. Dövlət müəyyən inkişaf pilləsində jəmiyyətin məhsuludur: dövlət bunun etiraf edilməsidir ki, həmin jəmiyyət öz-özü ilə elə həllənməz ziddiyyətlər içərisində dolaşmış, elə barışmaz əksikliklərə parçalanmışdır ki, o bunlardan xilas olmağa əjizdir. Bu əksikliklərin, bir-birinə zidd iqtisadi mənafeyi olan siniflərin bir-birini və jəmiyyəti səmərəsiz mübarizədə didişdirib-yeməməsi üçün görünür, jəmiyyətdə yüksəkdə duran bir qüvvə, toqquşmaları neytrallaşdıran, onu «qayda» çərçivəsində saxlayan bir qüvvə zəruri oldu» (9, S.94).

«Dövlətin hüququn mənşəyi haqqında bir çox nəzəriyyələr mövjuddur. Belə plüralizm jəmiyyətin inkişafının tarixi xüsusiyyətləri ilə, dünyanın müxtəlif regionlarının özünəməxsusluqları ilə, müəlliflərin ideoloji aidiyyəti, qarşılıqlarına qoyduqları məqsədlər və s. səbəblərlə şərtlənir» (10, S. 29).

Müasir dövrdə dövlətin neçə yaranması, onun hansı məqsədlərə xidmət etməsi, nə üçün yaranması kimi fikirlər gündəlikdə olan əsas məsələlərdən biridir. Bu məsələ hamı kimi məni də maraqlandırdığı üçün məhz bu mövzunu seçməyi və təhlil aparmağı özümə borj bildim. İlk növbədə, dövlət nədir kimi anlayışı nəzərdən keçirək.

Dövlət — jəmiyyətin elə vahid siyasi təşkilatıdır ki, öz hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edir, bunun üçün xüsusi idarəetmə aparatı var, hamı üçün məjburi göstərişlər verir və suverenliyə malikdir. Başqa sözlə desək, dövlət, bir növ jəmiyyətin təşkilati forması kimi bir sıra əlamətlərə malikdir. Həmin əlamətlər bunlardır:

1. Dövlət orqanlarında təmsil olunan, dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edən ijtimai hakimiyyətin xüsusi olaraq mövjudluğu. Onu idarəetmə və məjburetmə vəzifələrini yerinə yetirən insanların xüsusi təbəqəsi həyata keçirir.

2. Əhalinin ərazi üzrə bölünməsi. Dövlət hakimiyyəti müəyyən ərazi çərçivəsində həyata keçirilir və bu ərazidə yaşayan bütün insanlara şamil edilir.

3. Dövlətin suverenliyi, yəni, dövlət hakimiyyətinin daxildə və xaricdə hər hansı digər hakimiyyətdən asılı olmaması. Dövlət suverenliyi dövlətə öz işlərini sərbəst və azad surətdə həll etmək hüququ verməklə, onu başqa əlamətləri ilə bərabər

jəmiyyətin digər təşkilatlarından fərqləndirir.

4. Bütün dövlət orqanlarının fəaliyyəti hüquq normalarına əsaslanır. Dövlət jəmiyyətdə yeganə təşkilatdır ki, qanunverijiliyi həyata keçirir, yəni, bütün əhali üçün məjburi olan qanunlar və digər normativ aktlar qəbul edir. Bütün jəmiyyətin rəsmi nümayəndəsi olmaqla, dövlət zəruri hallarda hüquq normalarının tələblərini öz xüsusi orqanlarının köməyi ilə həyata keçirir.

SUAL I. Dövlətəqədərki jəmiyyətdə hakimiyyətin təşkili və dövlətin yaranma səbəbləri.

Qədim zamanlardan bu günə qədər insanların həyatında dövlət və hüquq jəmiyyətin inkişafının müəyyən bir mərhələsində formalaşmışdır. Buna qədər isə insan jəmiyyəti uzun tarixi yol keçmişdir. Təbii ki, əldə olunan biliklər bu tarixi izləməyə imkan vermir. Materialist yanaşmadan çıxış edən alimlər hesab edirdilər ki, yer üzərində təxminən 2 milyon il bundan əvvəl insanabənzər varlıqlar yaşayırdılar. Hamımıza məlum olan «Homo Sapiens»in ən azı 40 (60-70) minillik tarixi var. Anjaq kromanyan tipli müasir insan təxminən qırx min ildir ki, yer üzərində həyat sürür. Məhz, bu tarixi dövrdən başlayaraq bəşəriyyətin artıq bioloji yox, sosial təkamülü baş vermişdir. Sosial inkişafın dövlətəqədərki mərhələsində ibtidai icma quruluşu meydana gəlmiş və bu quruluşun özü də statik xarakterə malik olmayıb müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmişdir.

İnsan birliyinin yaratdığı ijtimai tənzimləyicilər və birgəyaşayış qaydaları onun ətraf aləmə uyğunlaşmasını təmin etməklə yanaşı, həm də insanın dağıdılıqlığa meyli göstərməsinin qarşısını almağa xidmət etmişdir.

Qəbilə-tayfa quruluşu sosial inkişafın dövründə dominal rola malik olmuşdur. Qəbilə-tayfa quruluşu dedikdə qohumluq əlaqəsi əsasında yaranan kompakt insan birlikləri kimi başa düşülür. Dövlətəqədərki jəmiyyətdə münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından qəbilənin ciddi rola malik olduğunu inkar etmir. Belə hesab edilir ki, ijtimai təşkilatlanmanın bir forması olan qəbilənin təyinatı, ilk növbədə, qohumluq əlaqəsinin tənzimlənməsi, nəslin qorunub saxlanması və bu əsasda birgə təsərrüfatın idarə olunması ilə bağlı olmuşdur.

İjmaya gəldikdə isə, ilk növbədə, istehsal münasibətləri əsasında qurulan və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olan əlaqələri möhkəmləndirmiş və ən azı iki qəbilədən, qohumluq əlaqələri əsasında formalaşmış qrupdan ibarət vahid bir sosial-iqtisadi kollektiv olmuşdur.

İbtidai icma dövründə ijmaların oturaq həyat tərzinə keçməsi, müvafiq təsərrüfat sisteminin inkişafı ijtimai münasibətlərin mürəkkəbləşməsinə təsir etmiş ən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Təsərrüfat həyatında istehsalın güclənməsi, istehsal vasitələrinin təkmilləşməsi və istehsal münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi ailələrin, qəbilələrin, tayfaların bütöv bir iyerarxiyasının yaranmasına səbəb olan əsas amillərdən olmuşdur. İstehsalın təkmilləşməsi, mürəkkəbləşməsi (sonradan ijtimai əmək bölgüsünün) «maraqların bölünməsinin» güclənməsinə də gətirib çıxarmışdır. İjmaların inkişaf etməsi nəticəsində bir-biri ilə yaxın olan qəbilələri birləşdirən tayfalar, tayfa ittifaqları yaranmışdır. İjtimai strukturun mürəkkəbləşməsi, böyüməsi isə təbii qüvvələrə, düşmən tayfaların aqressivliyinə qarşı dura bilmək imkanlarını artırmışdır. Bu səviyyəyə yüksəlmiş tayfaların qonşu tayfalarla mübarizədə onlara qalib gəlmək və onları özlərindən asılı etmək gücü də çoxalmışdır.

Qəbilə quruluşunda demokratik əsasla malik olan ijtimai hakimiyyət əlamətləri var idi. Ali hakimiyyət qəbilənin bütün müvafiq yaş həddinə çatmış üzvlərinin yığıncağına məxsus olmuşdur. Bu yığıncaqda həm kişilər, həm də qadınlar iştirak

edirdilər. Qəbilə üzvləri ən mühüm məsələləri həll etmək üçün yığınjağa toplanırdılar.

Qəbilə daxilində idarəçiliyi peşəkarjasına həyata keçirən hər hansısa bir orqan, aparat və ya təşkilat yox idi. Hakimiyyət kollektiv xarakteri daşıyırdı.

Qəbilə bütün qəbilə üzvlərinin mühafizəsini təmin edirdi. Qəbilə üzvünə zərər yetirildikdə bu bütün qəbiləyə vurulmuş zərər hesab olunurdu. Buna görə də zərərçəkmiş şəxsin müdafiəsinə bütün qəbilə qalxırdı.

Qəbilə üzvləri arasındakı fərqlər təbii mənşəli olmuşdur. Kişilər ovçuluqla, balıqçılıqla məşğul olur, tarlada çalışır, qadınlar isə ev təsərrüfatı ilə məşğul olurdular.

Jəmiyyətin inkişafının dövlətəqədərki dövründə ijma üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bütün həyati məsələlər ijma üzvlərinin ümumi yığınjağında həll olunurdu. Yetkinlik yaşına çatmış hər bir şəxs ümumi yığınjaqda bütün məsələlərin müzakirəsində və qərarların qəbulunda iştirak edə bilərdi. Ümumi yığınjaq bir növ ijtimai hakimiyyət orqanı olmaqla yanaşı, həm də məhkəmə orqanı funksiyasını həyata keçirirdi. Qəbul olunan qərarlar isə ijmanın bütün üzvləri tərəfindən qeyri-şərtsiz həyata keçirilməli idi. Beləliklə də, qəbilə və tayfa üzvlərinin yığınjağı bir növ ali suveren orqan kimi kollektiv iradəni ifadə edirdi. Tədqiqatçılar konsensusu, yekdillik prinsiplərinə uyğun qərarların qəbul edilməsini bu yığınjaqlar üçün xarakterik olan ümumi xüsusiyyətlər hesab edirlər.

İjmanın idarə olunması isə Ağsaqqallar Şurası, kahinlər və başçılar tərəfindən həyata keçirilirdi.

İjma daxilində xüsusi bir məjburetmə aparatı, həmçinin də, müharibələrin aparılması məqsədi ilə yaradılmış hər hansısa bir orqan yox idi. Silah götürə bilən kişi jinsinə mənsub bütün ijma üzvləri hərbi münaqişələr zamanı silahlı qüvvəni təşkil edirdilər.

İjma daxilində, onun üzvləri arasında yaranan mübahisələr əksər hallarda mübahisəsi düşmüş tərəflərin özləri tərəfindən ciddi qaydada rəhbər tutulan adətlərə uyğun həll edilirdi. Mübahisələrin həll edilməsində ağsaqqallar və kahinlər də mühüm rol oynayırdılar. İjmadan qovulmuş fərd hər jür yardımdan məhrum olmaqla sərt və amansız təbiət qüvvələrinin, vəhşi heyvanların, düşmən qəbilələrin qurbanına çevrilirdi. İjma üzvlərinin səhv hesab edilən hərəkətlərə yol verməməsi və ya belə hərəkətlərdən çəkinməsi üçün bir çox hallarda sadəcə ijtimai məzəmmət və ya ağsaqqalların məzəmməti kifayət edirdi. Hər bir qəbilə, tayfa öz üzvlərini düşmənlərdən mühafizə edir və hər hansısa bir fərdin başqa ijmanın üzvü ilə münaqişəsi baş verdikdə qəbilələr bir-birinə qarşı durmalı olurdu.

«İqtisadiyyatın inkişafı bir-birilə bağlı iki istiqamətdə gedirdi:

- əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- əməyin vasitə, üsul və təşkilinin təkmilləşdirilməsi.

Bütün bunlar tədrijən əmək məhsuldarlığının artımına səbəb olurdu» (6, S. 49).

Tayfalar daxilində ijtimai özünüidarəetmə sistemi bir neçə yarım sistemlərdən – özünüidarəetməni həyata keçirən qəbilələrdən ibarət idi. Belə bir sistemin qurulması nəticəsində həyati məsələlərlə bağlı qərarlar demək olar ki, bütün ijma üzvlərinin iştirakı ilə qəbul olunurdu.

Vaxt keçdikjə ibtidai ijma quruluşunun dövlətin formalaşmasına yaxın mərhələsində, politegenizm inkişaf etməyə başladığı dövrdə hərbi yürüşlərin, köçlərin intensivləşməsi hərbi başçıların hakimiyyətinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. İjmalarda böyüməsi, tayfa birliklərinin, ittifaqlarının formalaşması qəbilə və tayfa üzvlərinin özünüidarəetmə işində çətinliklər yaratmışdır. Qəbilə ijmaları daxilində liderlik ilk növbədə ağsaqqallara məxsus idisə, ərazi üzrə ijtimai təşkilatlanmanın inkişafı nəticəsində liderliyə iddia edənlərin sayı bu təşkilatlanmaya daxil olan qəbilə, tayfa ağsaqqallarının, başçıların kahinlərin hesabına daha da artmışdır. Əmlak bərabərsizliyinin meydana gəlməsi ilə varlanmış şəxslər də həmin qrupa daxil olmuşdular. Beləliklə, tədrijən formalaşan sosial iyerarxiya sosial liderliyin və maddi zənginliyin iyerarxiyasına çevrildi. Hakimiyyət sahəsində bir tərəfdən qəbilə və ijma daxili əlaqələr, sosial normalara əsaslanan ijtimai özünüidarəetmə orqanları, digər tərəfdən isə hərbi təşkilatlanmanın başında duran başçılar özünə yer alırdı. Böyümədə olan ijma-tayfaların, tayfa ittifaqlarının bir-biri ilə mübarizəsi ijtimai hakimiyyətin başçılığa uyğun təşkilatlanmasına təkan verən amillərdən biri idi. Başçıların əlində olan məjburetmə vasitələrinin təkmilləşməsi tədrijən ibtidai təşkilatlanmanın yeni qaydalarını yaratmışdır. Bunun nəticəsində ibtidai ijma dövrünün son mərhələlərində İsveç alimi E. Annernin «əmr hüququ» adlandırdığı yeni norma tipi yaranmışdır.

Mülkiyyətin və təbii resursların, yəni, suyun və torpağın bölgüsü üzərində nəzarəti ələ keçirən başçıların, onların ətrafında jəmləşən ibtidai aristokratiyanın məhkəmə funksiyalarını mənimsəməsi bu qüvvələrin hakimiyyətinin güclənməsi demək idi.

Biz bilirik ki, neolit dövründə istehsal ediji təsərrüfatı istehlakediji təsərrüfat əvəz etdi. Bunun nəticəsində insanların sosial münasibətlərdə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Nəticədə tədrijən sosial münasibətlərin xarakteri dəyişmiş və mürəkkəbləşmiş, ijtimai əmək bölgüsü güclənmiş, xüsusi mülkiyyət təsərrüfat həyatında ciddi amilə çevrilmiş, əmlak bərabərsizliyi getdikjə artmış və bizim eradan əvvəl IV-III minilliklərdə ilk dövlətlər yaranmışdır. Beləliklə bəşəriyyətin sosial tarixində ibtidai ijma dövrünün sivilizasiya dövrü ilə əvəz olunması prosesi başlamışdır.

Dövlətədəqərki jəmiyyətdə iqtisadiyyatın istehsal üzərində qurulan təsərrüfat sisteminə keçməsi tədrijən baş vermiş və bu proses bir neçə minilliyi əhatə etmişdir. Əkinçiliklə maldarlığın bir-birindən ayrılması və mühüm ijtimai əmək bölgüsü nəticəsində olmuşdur. İkinci mühüm ijtimai əmək bölgüsü sənətkarlığın digər əmək fəaliyyəti sahəsindən ayrılması ilə bağlıdır. Tijarət işinin peşəkarlaşması və ticarətin müstəqil iqtisadi fəaliyyəti sahəsinə çevrilməsi isə üçüncü mühüm ijtimai əmək bölgüsü hesab olunur.

Dövlətin əmələgəlmə səbəblərinə gəldikdə isə ibtidai ijma jəmiyyətinin uzunmüddətli inkişaf prosesində onun keyfiyyət dəyişiklikləri üçün tədrijən zəmin yaranmağa başlayır.

İbtidai ijmadan keyfiyyətcə yeni istehsal üsuluna keçiddə mühüm rolu kişi və qadın arasındakı əmək funksiyalarının təbii bölgüsünü əvəz etmiş ijtimai əmək bölgüsü oynamışdır.

İjtimai əmək bölgüsü və onunla bilavasitə bağlı olan əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə təkan verdi. Bu şəraitdə

insan öz şəxsi həyatının ehtiyajlarına lazım olduğundan daha artıq məhsul istehsal etməyə başladı. Nəticədə izafi məhsul yarandı, bu isə öz növbəsində xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsinə gətirib çıxardı. Eyni zamanda insanlar yeni istehsal vərdişləri qazanır, mədəniyyət, mənəviyyət yüksəlir, jəmiyyət üzvlərinin mənafeləri daha rəngarəng və ziddiyyətli olurdu.

Müxtəlif amillərin dövlətin yaranmasına təsiri ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif olmuşdur. Əgər Afinada bu amillərin təsiri birgə olmuşdusa Qədim Şərqdə isə xüsusi mülkiyyət və siniflər dövlətin qurulmasına güclü təsir göstərməmişdir. Əksinə, bunlar imtiyazlı qrupların formalaşmasında başlıca rol oynadılar. Dövlətin yaranmasına təkan verən faktorların spesifikliyi sonradan dövlətlərin formal və tipoloji əsaslarında özünü biruzə verdi. Dövlət onları kütləvi hakimiyyətin ibtidai icma quruluşundakı formasından fərqləndirən əlamətlərə malik idi.

Əgər ibtidai icma jəmiyyətinin təşkili qan qohumluğuna əsaslanırdısa, dövlətin təşkili isə ərazi prinsipinə əsaslanırdı.

Beləliklə, biz gördük ki, dövlət — həddən artıq çoxjəhətli hadisədir. Onun yaranma səbəbləri bir çox obyektiv amillərlə bağlıdır. Bu amillər kimi bioloji, psixoloji, iqtisadi, sosial, dini və milli və başqa amillərdir. Onların ümumi elmi qavranması çətin ki, hər hansı bir universal nəzəriyyə çərçivəsində mümkün olsun. Hərçənd insan fikri tarixində belə jəhdlər edilmişdir.

Dövlətin obyektiv amillərin təsirindən əmələ gəlməsi dedikdə, maddi istehsaldakı dəyişikliklər üzündən meydana gəlməsi kimi başa düşülür. Bir istehsal üsulunun yerini başqasının tutması dövlət quruluşunun dəyişilməsinə gətirib çıxarır.

Biz bilirik ki, dünyada ilk dövlət Qədim Şərqdə təşəkkül tapmışdır.

İrriqasiya sisteminin təşkili ilə ijtimai həyat da dəyişikliklərə uğradı. Bu sistemin təşkili və idarə edilməsi üzrə qəbilə-tayfa başçılarının funksiyaları mürəkkəbləşdi. İqtisadiyyatın idarə edilməsi başçıların və onların yaxınlarının əllərində jəmləşmişdi. İşçi əməyindən istifadə olunması sərvətin bir ələ toplanmasına, xüsusi mülkiyyətin yaranmasına, jəmiyyətin sosial jəhətdən təbəqələşməsinə və qəbilə əyanlarının meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Belə ki, irriqasiya sistemi əsasında erkən dövlətin jəhətlərinə xas olan adamların birliyi yarandı. Siniflərin yaranması və dövlətin təşəkkülü prosesi nisbətən ləng gedirdi. Bu dövrdə idarəetmənin kifayət qədər inkişaf etmiş forması təşəkkül tapdı. Bu idarəetmə Ağsaqqallar Şurası, xalq yığıncağı və ən əsas hərbi başçıları olan hərbi demokratiya dövrü adını aldı. Bax bu da dövlət hakimiyyətinin rüşeymləri oldu. Sonralar hərbi başçının hakimiyyəti genişlənərək şah hakimiyyətinə çevrildi. Zaman keçdikdə xalq yığıncağı və Ağsaqqallar Şurası isə öz əhəmiyyətini itirirdi. Yeni hakimiyyətin ətrafında yaxın qohumlardan və bir çox xidmət adamlarından ibarət yeni idarəetmə aparatı təşəkkül tapdı. Bütün bunlar idarəetmənin saray komplekslərinin formalaşmasına gətirib çıxartdı.

Dövlətin və hüququn meydana gəlməsinin Şərq və Qərb yolu fərqləndirilir. «Dövlətçiliyin Şərq yolu ilk növbədə onunla fərqlənir ki, siyasi hökmranlıq hər hansı ijtimai funksiyanın, ijtimai vəzifənin yüksəlməsi hesabına olmuşdur. İcma çərçivəsində hakimiyyətin başlıca təyinatı xüsusi ehtiyat fondlarının idarə edilməsi idi» (6, S. 53). Universal xarakterli Şərq yolundan fərqli olaraq, Qərb yolu özlüyündə

unikal, ümumi qaydadan kənara çıxandır. Avropa ərazisində aparılı dövlət yaradılı
amil jəmiyyətin sinfi bölgüsü idi» (6, S. 56).

Sual 2. Hüququn və dövlətin meydana gəlməsi

Əsas sosial təşkilat forması əldə edilən mənfəətin bərabər bölgüsünə əsaslanan ijmə idi. Əmək bölgüsü yaş əlamətinə görə aparılırdı: qadınlar, kişilər, uşaqlar, qojalar qrupları yaradılırdı ki, onların da hər birinin özünün fəaliyyət sferası mövcud idi.

Bəşəriyyətin ilkin dövründə ailə poliqam xarakteri daşıyırdı. Bütün kişilər və qadınlar (valideyn və övladlar daxil olmaqla) bir-birinə mənsub idi. Jəmiyyətin sosiallaşması ilə nikah quranların dairəsi daralır, adətlər tədrijən valideyn və övladlar, bəzi və qardaş, sonralar qəbilənin daxilində nikaha qadağa qoyurdu.

Qohumluq ana xətti üzrə idi, uşağın anası tanınırdı, lakin atasının kimliyi əhəmiyyət kəsb etmirdi. Ana qəbiləsi ərazi üzrə yox, qan qohumluğu üzrə təşkil olunurdu. Qadın matriarxat ailə və qəbilədə hakim mövqə tuturdu, qəbilənin vəzib məsələlərini həll edirdi, qadınlar hətta hərbi rəislər idi.

Nə qədər ətraf mühit təhlükəli, qida mənbəyi zəif olurdusa, o qədər də insanlar ijmədə sıx birləşirdilər və kollektivliyə tələbat artırdı. Hətta, nə vaxt insan heyvan və ya balıq ovuna tək gedərdisə, onun əməyi bütün kollektivin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilirdi və əldə olunan qənimət bütün kollektiv üzvləri arasında bərabər bölünürdü.

Fərdlər arasında münasibətləri qaydaya salmaq üçün hakimiyyət ona görə zəruri idi ki, hakimiyyətə malik olanlar digərlərini özünə tabe etsin və onların davranışını idarə etsin.

İbtidai ijmə jəmiyyətində ali hakimiyyət xalq yığıncağı idi. Burada müharibə və sülh məsələləri həll olunur, ağsaqqallar seçilir, dini ayinlər keçirilirdi. Xalq yığıncağı nəinki ijtimai hakimiyyət orqanı idi, o həm də xəyanət, qorxaqlıq, eqzoqamiya¹ və s. işlər üzrə yekun qərarı çıxararaq, məhkəmə orqanı funksiyasını yerinə yetirirdi. Xalq yığıncağının qərarları sözsüz yerinə yetirilirdi və bütün üzvlər üçün məjburi idi.

Hakimiyyət səlahiyyəti ağsaqqallar şurası ilə yanaşı, hərbi rəislərə və hərbcilərə, ruhanilərə də məxsus idi. Ağsaqqallar şurası epizodik yığılırdı və bu ijlaslarda xalq yığıncağına çıxarılaraq, məsələlər müzakirə olunurdu.

Ağsaqqallar, hərbcilər əvvəllər ijmə üzvləri ilə bərabər idilər və heç bir imtiyazlara malik deyildilər. İjmanın başçısı seçilmək üçün şəxsi keyfiyyətlər həlledici rol oynayırdı. Fiziki qüvvə, təşkilatçılıq qabiliyyəti, natiqlik qabiliyyəti, ijmə üzvləri arasında nüfuz və s.

Ağsaqqalların hakimiyyət səlahiyyətləri geniş deyildi. Onların nə əmr etmək, nə də göstəriş vermək hüququ yox idi. Digər insanlarla bərabər onlar ən ağır işləri görürək, ijmanın ümumi əməyində iştirak edirdilər. Qərar qəbul edən zaman ağsaqqallar ümumi razılığın alınmasına çalışırdılar.

Lakin, hakimiyyətin funksiyaları o qədər mürəkkəbləşdi ki, rəhbər seçilməyə yalnız şəxsi keyfiyyətlər kifayət etmədi. Dini bayramların mütəmadi keçirilməsi, ruhanilərin ritualları təşkil etməsi üçün müəyyən maddi vəsait zəruri idi.

---

¹ Eqzoqamiya - yaxın qohumla nikaha daxil olmaq

Bundan başqa, liderlər idarəçilik təjribəsi və xüsusi biliklər yığmaqla məşğul olurdular. Bunlara baxmayaraq, yenə də uzun müddət rəhbərin seçilməsində həlledici motiv ijtimai fikir idi.

Eqzoqam münasibətlərinin qadağan edilməsilə sıx ailə-nikah əlaqələri ilə bağlı olan bir neçə qəbilənin birləşdiyi birlik meydana gəlirdi. Bu dostluq münasibətlərində olan qəbilələr ov, balıq ovu və digər çoxsaylı iştirakçılar tələb edən tədbirlərdə öz jəhdlərini birləşdirirdilər. Belə birləşmələr iratriya (qardaşlıq) sistematik adlanırdı. Sonradan, qəbilələrarası münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, birgə tədbirlərin sistematik keçirilməsi ilə qəbilələrin daha böyük ittifaqları yaranır və vahid hakimiyyət orqanları tərəfindən idarə olunurdu. Beləliklə, tayfalar və tayfa ittifaqları yaranırdı.

Jəmiyyətin tayfa assosiasiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə konsolidasiyasına təbii-iqlim şəraitinin dəyişməsi təsir göstərirdi. Təbiətdə də inkişaf prosesləri gedirdi. Yuxarı paleolitlərdə iri heyvanların məhv olması böyük ovçuluq kollektivlərinin kiçik ailə-təsərrüfat qruplarına çevrilməsinə və bu qrupların köçəri həyat sürməsinə səbəb oldu. Bu şərait bir tərəfdən qəbilə daxilində qohumluq əlaqələrinin zəifləməsinə, digər tərəfdən isə qonşuluq vəziyyətində köçəri həyat sürən ayrı-ayrı qəbilələrdən olan insanların bir ijmada birləşməsinə gətirib çıxarırdı.

İqlim şəraitinin tez-tez dəyişməsi ovun güjlənməsinə gətirib çıxardı ki, bu da heyvanların kütləvi qırğınına səbəb oldu və heyvanların sayı azalaraq, heyvandarlığa zərurət yaratdı. İnsanlar qida rasionunu bitki qidası hesabına genişləndirməyə məجبurlaşdılar. Buna səbəb əhali sıxlığının artması oldu ki, bunun da nəticəsində ijmalar bir-birləri ilə konfliktə girmədən azad köçəri həyat sürə bilmirdilər. Bir çox tayfalar əkinçiliklə məşğul olmağa başladılar.

Bundan əlavə, bəzi regionlarda insanlar gördülər ki, heyvanları əhliləşdirmək daha sərfəlidir, nəinki onları ovlamaq. Heyvandarlıq nəinki daim qida mənbəyi olan izafi ətin olmasına imkan yaradır, o həm də ijmaları yunla, südlə və s. ilə təmin edirdi.

Belə yolla ijtimai əmək bölgüsü baş verdi. İnsanlar artıq hər hansı bir ijtimai faydalı fəaliyyət üzrə ixtisaslaşdılar. Ənənəvi istehlak iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına inqilabi keçid baş verdi ki, bu da ijmada olan sosial münasibətləri kökündən dəyişdi.

Əkinçilik və maldarlıqla məşğuliyyət artıq əvvəlki kollektiv əməyi tələb etmirdi. İstehsalın nəticəsi əhəmiyyətli dərəcədə şəxsin özündən asılı oldu. Əmək prosesi fərdi halda getdikcə çətinləşir və böyük fiziki qüvvə tələb edirdi. Bununla əlaqədar əsas istehsal qüvvəsi kimi artıq kişilər çıxış etməyə başladılar. Onun əməyinin istehsal qüvvəsi böyük idi. Artıq jəmiyyətdə ilk dəfə izafi məhsul yaranırdı ki, bu da həyati zəruri olmadığından, azad özgənəkiləşdirilə bilirdi.

Yaranmış jüt ailə artıq qohum kollektivindən ayrılır. Doğma ana ilə yanaşı, ailənin başçısı olan və bütün əmlakın mülkiyyətçisi olan doğma ata da meydana gəldi. Matriarxatı patriarxat, patriarxal ailə əvəz etdi.

İjtimai zəruri əməyin ixtisaslaşması əmək alətlərinin təkmilləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Sənətkarlıq təsərrüfatın azad sahəsinə çevrilərək, II əmək bölgüsünün məzmununu təşkil edirdi.

Əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq fərdlərin öz əməyinin nəticəsini mübadilə etməyi tələb edirdi. Əgər əvvəllər ovçular və yığıjılar epizodik, vaxtaşırı qida və malları mübadilə edirdilərsə, neolit dövründə isə bu mübadilə sistematik xarakter

almışdı. Mübadilə prosesi ijtimai faydalı fəaliyyətin bütöv bir sahəsini təşkil edirdi ki, bu da III böyük əmək bölgüsünü təşkil edirdi. Bu fəaliyyətlə də əhalinin bir hissəsi olan təcirlər məşğul olurdu.

Əməyin fərdiləşdirilməsi və izafi məhsulun alınması mülkiyyət münasibətlərində dəyişikliklərin əsası oldu. O iki yerə ayrılırdı, xüsusi (öz əməyi ilə yaradılan) və ümumi mülkiyyət (torpaq). Xüsusi mülkiyyət əsasən hakimiyyət səlahiyyətini həyata keçirən şəxslərdə jəmləşirdi ki, bu da əvvəllər idarəçilik funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə bağlı idi və epizodik xarakter daşıyırdı. Vaxt keçdikjə bu proses sistematik xarakter aldı. Bundan savayı, hakimiyyət səlahiyyətinə malik şəxslər müxtəlif növ şəxsi imtiyazlar əldə etdilər. İdarəçilik fəaliyyətinin genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə tədrijən tayfa rəhbərliyinin sayı artırdı. Onun liderləri özlərindən sonra həmin vəzifəni tutanları özləri təyin etməyi münasib sayırdılar və həmin şəxsləri öyrədirdilər. Çox zaman onlar şəxsin ən yaxın qohumları olurdu. Kütləvi hakimiyyət jəmiyyətdən təcrid edilərək ondan ayrılırdı. Bununla yanaşı, hakimiyyət səlahiyyətləri genişlənir və idarəçilik qabiliyyəti artırdı. Rəhbər özü tədrijən kollektiv mülkiyyətdə olan ümumi mülkiyyəti də öz istədiyi kimi idarə etməyə başladı.

İjma mövjud adətlər və mənəvi qadağalarla hakimiyyət orqanlarının güjlənməsini və əhali arasında təbəqələşmənin qarşısını almağa çalışırdı. Lakin, formalaşan sosial əlaqələr sistemində kütləvi hakimiyyətin güjlənməsi ijmanın kasıblara və varlılara bölünməsinə qaçılmaz etdi. Bu qanunauyğunluğun aktivləşməsinə istehsal fəaliyyətinin məzmununda baş verən dəyişikliklər müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi.

«Beləliklə, əkinçiliklə və maldarlıqla təsərrüfatın genişlənməsi daima əlavə fiziki qüvvəni tələb edirdi ki, bu da digər tayfalara hüjumlara hesabına ödənilirdi. Əgər əvvəllər əsirləri ya öldürür, ya öz ijmalarına qəbul edirdilərsə, indi həmin əsirləri qula çevirib, istismar etmək iqtisadi jəhətdən sərfəli oldu». (10, S. 35)

Dövlətin yaranması. Beləliklə, 3 böyük ijtimai əmək bölgüsü istehlak prosesindən istehsal prosesinə keçid, xüsusi mülkiyyətin və siniflərin yaranması ibtidai ijma quruluşuna uyğun gəlmədi. Bunlar jəmiyyəti idarə edən və onda gedən prosesləri müxtəlif sosial qrupların mövqeyindən çıxış edərək, tənzimləyən dövlətin formalaşmasına təkən verdi.

Lakin, dövlətin özünün formalaşması prosesi müxtəlif ərazilərdə müxtəlif jür gedirdi. F.Engels dövlətin yaranmasının 3 formasını göstərir: Afina, Qədim Roma və Qədim Alman dövlətləri.

Afinada dövlət klassik yollarla, yəni, daxili ziddiyyətlər nətiyəsində yaranmışdır. Bu prosesdə Tesey, Solon və Klisfen islahatları mərhələlər təşkil edirdilər.

Tesey mərkəzi hakimiyyəti təsis etdi və əhalini irqindən asılı olmayaraq, 3 sinfə böldü: evpatridlər (əyanlar), geomorlar (əkinçilər) və demiurqlar (sənətkarlar). Bu bölgədə o əyanlara müstəsna imtiyazlar verdi.

Solon vətəndaşları onların əmlak vəziyyətinə görə 4 sinfə böldü. İdarəçilik vəzifələrini birinci 3 sinfin nümayəndələri, daha məsuliyyətli vəzifələri isə yalnız I sinfin nümayəndələri tuta bilirdilər. Dördüncü sinfin nümayəndələri isə xalq yığınjağında iştirak etmək və səs vermək hüququna malik idilər.

Klisfen Afina ərazisini 100 özünü idarə edən ijma-əraziyə (dem) böldü ki, bunları da ağsaqqallar(demarxi) idarə edirdilər.

Romada dövlətin formalaşmasına patrisilər və plebeylər arasındakı mübarizə səbəb oldu.

Qədim almanların dövlətlərinin yaranmasını Roma imperiyasının böyük ərazilərinin zəbt edilməsi gücləndirdi. Çünki, nəsil ijmasının orqanları idarəetməyə qadir deyildilər. O jür tarixi şəraitdə romalıları nə ijmaya qəbul etmək, nə də onlar üzərində hakimiyyəti ələ almaq mümkün deyildir. Məhz, bu zaman jəmiyyətdə idarəçilik aparatına malik olan bir kütləvi hakimiyyətin təşkilinə obyektiv zərurət yarandı.

«Müxtəlif faktorların dövlətin yaranmasına təsiri ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif olmuşdur. Əgər Afinada bu faktorların birgə təsiri maksimum oldusa, Asiya və Qədim Şərq dövlətlərində xüsusi mülkiyyət və siniflər dövlətin qurulmasına güclü təsir göstərməmişlər; burada əksinə olaraq, bunlar imtiyazlı qrupların formalaşmasında katalizator rolunu oynadılar». (10, S. 36)

Dövlətin yaranmasına təkan verən faktorların spesifikliyi sonradan dövlətlərin formal və tipoloci əsaslarında özünü büruzə verdi.

Eyni zamanda biz əgər dövlət hakimiyyətini dövlətəqədərki hakimiyyətlə müqayisə etsək aşağıdakı nəticələr gələ bilərik.

1. Əgər ibtidai jəmiyyətdəki hakimiyyət bütün jəmiyyətin bütün jəmiyyətin maraqlarını ifadə edirdisə, dövlət hakimiyyəti qrup maraqlarını (buna baxmayaraq ijtimai xarakter daşıyır) ifadə edir.

2. İbtidai ijma jəmiyyətindən fərqli olaraq dövlətdə idarəçiliyi həyata keçirən xüsusi aparat mövjud idi.

3. İbtidai ijma jəmiyyətində idarəçilik nüfuzun hakimiyyətinə əsaslanırdısa, dövlət də əsasən hakimiyyətin nüfuzuna əsaslanırdı.

4. İbtidai jəmiyyətdə insanlar qohumluq prinsipi əsasında birləşirdisə, dövlətdə insanlar ərazi prinsipi əsasında birləşirlər.

5. İbtidai ijma jəmiyyətində hakimiyyətin həyata keçirmə üsulu kimi ijtimai fikir çıxış edirdisə, dövlətdə bu rolu xüsusi idarəçilik aparatı oynayır.

Hüququn yaranması. «Hüququn tarixi zəruriliyi həm də ijtimai münasibətlərin inkişafından, istehsalın tərəqqisindən, həmin münasibətlərin hamı üçün ümumi olan normalara tənzim etmək lüzumundan irəli gəlirdi. Hüququn meydana gəlməsini əsas yolları – mövjud davranış qaydalarının sanksiyalaşdırılması və yeni normaların müəyyən edilməsi idi». (3. S. 22) Heyvanlar aləmindən fərqlənməyi və ekstremal şəraitdə yaşamağı insan yalnız öz sosial təbiətinə görə bajardı. Sosial şəxsiyyət dedikdə biz bu jəmiyyətə xarakterik olan davranış norma və adətlərini, ijtimai əlaqələrdə öz mövqeyini mənimsəmiş fərdi başa düşürük. O dövrdə insanın əsas davranış normaları adətlər idi.

Adət-ənənələr ibtidai jəmiyyətdəki münasibətləri nizama salır və nəsildən-nəslə sosial əhəmiyyətli vəziyyətlərdə səmərəli davranış variantlarını möhkəmləndirərək keçirdi. Onlar jəmiyyətin bütün üzvlərinin maraqlarını bərabər dərəcədə ifadə edir və qəbilənin fəaliyyətinin kollektivlilik xarakteri ilə bağlı olduğuna görə ayrı-ayrı insanlara yox, müvafiq sosial qruplara təhkim edilirdilər. Jəmiyyətin üzvlərinin şəxsi maraqlarına əhəmiyyət verilmirdi.

Adətlərin əmələ gəlməsi onların praktiki zəruriyyətindən irəli gəlirdi. İnsanlar görürdülər ki, məlum həyati hallarda müvafiq davranış qaydalarına riayət etmək lazımdır. Əks halda arzu olunan nəticəyə nail olmaq mümkün olmurdu.

İbtidai insanın bütün fəaliyyət sferası adətlərlə reqlamentləşdirilirdi. Adətlər kompleks şəkildə əxlaq normaları ilə birgə fəaliyyət göstərirdi.

Adətlər nəinki ijtimai fikir, ağsaqqalların nüfuzu və həyati zərurətlə, həmçinin, jəza hədəsi ilə də təmin olunurdu.

Dini qadağalar arzuolunan davranışın təmin edilməsində daha effektiv vasitə kimi çıxış edirdilər. Adətlər, əxlaq normaları, dini etiqadlar ilk önjə kollektiv maraqları ifadə edirdilər. Jəmiyyətdən kənarında şəxsiyyət heç nə idi. Lakin, «istehsal» iqtisadiyyatına keçid əmək məhsuldarlığını o qədər yüksəltdi ki, sosial münasibətlərin bütün sistemi dəyişdi, insanın jəmiyyətdəki vəzifələrində də dəyişikliklər baş verdi.

Öz tələbatını şəxsi əməyi ilə ödəyə bilmək qabiliyyəti fərdə müəyyən azadlıq verdi. Lakin, bu azadlıq nisbi idi. Jəmiyyətdə yaşamaq və jəmiyyətdən asılı olmamaq mümkün deyil.

Bir fəaliyyət üzrə ixtisaslaşan insan öz artan tələbatını yalnız digər şəxslərlə əməyinin nəticəsini mübadilə etməklə ödəyə bilirdi. Parodoksal görünsə də, insan şəxsi maraqlarını tam ödəmək üçün şəxsi iradəsinin məhdudlaşdırılmasına imkan verməli idi. Öz iradəsini jəmiyyətin xeyrinə məhdudlaşdıran şəxs real və daha tam azadlıq, səmərəli inkişaf üçün imkan əldə edirdi.

Şəxsin jəmiyyətdən inhisar asılılığı əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. Onun əvəzində jəmiyyətin digər üzvlərindən daha dinamik və «elastik» asılılıq sistemi yarandı. Asılılığın qarşılıqlı olması mütləq idi.

Mal istehsalçıları öz əməyinin nəticələrini mübadilə edərkən, bərabər mövqedən çıxış edirdilər və həm bir-birinin maraqları, həm də jəmiyyətin maraqları ilə hesablaşmalı idilər. Hər bir mülkiyyətçinin maraqlarının istənilən təjavüzdən qorunmasına digər şəxslər tərəfindən zəmanət verilirdi. Belə zəmanət rolunda jəmiyyəti təmsil edən və onu idarə etmək üçün hakimiyyət səlahiyyətləri verilmiş orqanlar çıxış edirdi. Bu rolu ilk önjə ibtidai ijtmanın hərbi rəisləri və digər orqanları, sonralar isə həm də kilsə oynayırdı.

Sonralar əmlak mübadiləsinin genişlənməsi və ticarətin inkişafı ilə fərdi və ijtimai maraqların sintezi gedirdi. Adətlərin, dini və əxlaq normalarının sosial təbiəti formalaşan münasibətlərin xüsusiyyətlərinə cavab vermirdi. Bu sistem yeni yaranan sosial əlaqələrə uyğun gəlmirdi və subyektlərin hüquq və vəzifələrini konkret müəyyən etmirdi.

Hüququn formalaşmasına həm də jəmiyyətin təbəqələşməsi təsir göstərdi. Yaranan sinfin nümayəndələri elə normaların yaranmasında maraqlı idilər ki, onları və onların maraqlarını müdafiə etsin. Bunun üçün onlar iqtisadi hakimiyyəti ələ aldılar və tədrijən ümməjburi davranış qaydalarını qəbul edən şəxslərin dairəsini məhdudlaşdırdılar. Onlar öz mövqelərindən istifadə edərək, əvvəl mövjud olmuş asılılıq ekvivalentlərinin dəyişməsinə səbəb oldular.

Kütləvi hakimiyyətin güclənməsi, dövlət aparatının struktur elementlərinin sayının çoxalması və onun jəmiyyətdən təjrid edilməsi ilə əhalinin əsas kütləsi hüququn məzmununun formalaşdırılmasından uzaqlaşdırıldı. Bu işlə yalnız seçilmişlər məşğul olmağa başladılar.

Hüquq normalalarında öz əksini tapan marağ balansı artıq iqtisadi və siyasi hakimiyyəti həyata keçirən şəxslərin xeyrinə dəyişdirildi. Belə bir mülahizə əmələ gəldi: hüququn vahid müəllifi və mənbəyi dövlətdir. Bu mülahizə sonralar bir çox dövlətlərdə reallığa çevrildi və məlum səbəblərdən də həm siyasi, həm də rəsmi hüquq elmi tərəfindən dəstəkləndi. Lakin, dövlət heç vaxt vahid hüquqyaradıcı qüvvə olmayıb. Məsələn, Şərqi hüquq sistemində hüququn əsas mənbəyi “Quran”dır. Qərbi Avropada da uzun müddət dövlətlə bərabər kilsə nümayəndələri də hüquqi aktlar yaradırdılar.

Hüquq heç vaxt ziddiyyətli olmamalıdır. Müasir şəraitdə dövlət jəmiyyətin çoxluğu tərəfindən dəstəklənən öz iradəsini hüquq şəklinə salmalı və onu müdafiə etməlidir. Bu iradənin məzmunu balanslaşdırılmış ijtimai marağı əks etdirməlidir. Dövlətin və jəmiyyətin iradəsi qarşılıqlı ziddiyyət təşkil etdikdə, hüquq öz ədalətliyini, obyektivliyini itirir və qanuni özbaşınalığa əsas yaradır.

Hüquq sistemlərinin çoxnövçülüyyəinə baxmayaraq, hüquq sosial normaların rəngarəngliyi kimi ibtidai ijmə quruluşunun normalarından fərqlənir. Əgər adətlər bütün jəmiyyət tərəfindən yaradılsaydı, hüquq yalnız dövlət və ya digər təşkilatların iştirakı ilə formalaşdırılır. Əgər adətlər ümumi iradəni ifadə edir və ijtimai maraqları qoruyarsaydı, hüquq jəmiyyət üzvlərinin, ijtimai və korporativ maraqların balansının ifadəsidir.

Əgər adətlər fiksə edilmirdisə, hüquq özünün xarici ifadə formasına malik idi və müxtəlif növ normativ aktlarda, presedentlərdə, hüquqi adətlərdə öz əksini tapır. Əgər adətlərin icrası bütün jəmiyyət tərəfindən qorunarsaydı, hüquq xüsusi yaradılmış, dövlət tərəfindən təşkil olunmuş aparatla qorunur.

«Hüquq öz əlamətlərinə görə qəbilə quruluşunun sosial normalarından «əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir»(3, S.23). bu isə gələn mövzularda ətraflı şəkildə araşdırılacaq.

SUAL 3. Hüququn və dövlət və meydana gəlməsi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr.

Ümumiyyətlə, dövlətin yaranması haqqında müxtəlif nəzəriyyələr vardır. (2, S. 18).

Teoloci nəzəriyyə. Dövlətin yaranması ilə bağlı irrasional təsəvvürlər inkişaf edərək teoqonik (mifoloci), teoqonik-kosmoloci, antropomorfik-kosmoloci, daha sonralar isə teoloci dünyagörüşün tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Qədim Misirdə, Mesopotamiyada, Çində, Yunanıstanda və s. ölkələrdə həmin təsəvvürlərin ijtimai şüura göstərdiyi təsir nəticəsində dövlət hakimiyyəti, ijtimai münasibətləri tənzimləyən və jəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan normalar, sakral məzmunu malik hadisələr kimi qəbul edilmişdir.

Qədim Misirdə həmin təsəvvürlərin təsiri ilə fironun şəxsiyyəti ilahiləşdirilmiş və o, tanrıların törəməsi kimi qəbul edilmişdir. Qədim Çinlilərin təsəvvürünə, «imperator» göy kimi hər şeyi özündə gizlədir, hər şeyi özü ilə əhatələyir və günəş

kimi hər şeyin üzərinə işıq salır. Çin yazısında «hökmdar» işarəsi üfüqi xətlə kəşifən üç şaquli xətlə ifadə olunmaqla o dövrün şərhinə görə göyün, yerin və insanın əlaqəsi mənasını verirdi.

İudaizmdən, Xristianlıqdan və İslam dinindən irəli gələn siyasi-hüquqi təlimlər əsl mənada teoloci təlimlərdir. Teoloci nəzəriyyələrin inkişafı və siyasi-hüquqi münasibətlərə güclü təsir göstərməsi, daha çox, orta əsrlər dövrünə təsadüf edir. Avropada xristian dininin ehkamları qədim yunan fəlsəfəsinin təsirinə məruz qaldığından müasir filosoflar yazırlar: «Xristian teologiyası yunan fəlsəfəsinin davamı olmuş və onun spesifik müşahidəçilərin idealını da özündə qoruyub saxlamışdır.

Xristian dininin ortodoksal təlimlərində Aristotelin və Platonun siyasi-hüquqi baxışları dini ehkamlara uyğunlaşdırmaqla yanaşı, sillogizm metodundan və «dialektika»nın qanunlarından istifadə olunmuşdur.

Biz bilirik ki, teoloci nəzəriyyə ən qədim dövrlərdən mövjuddur. Bunun təmsalında Qədim Misir, Qədim Çin və s. dövlətləri göstərmək olar. Bu konsepsiya dövlətləri idarə edən şəxslər ilahiləşdirilmişdir. Şahı Allahın oğlu, yaxud da Allah adlandırırdılar. Qədimdən mövjud olmasına baxmayaraq, daha çox feodalizm dövründə daha geniş yayılmışdır. Yaşadığımız dövrdə isə bu yanaşmaya yalnız və yalnız Vatikan dövlətinin rəsmi doktrinasında rast gəlmək olar. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlət ilahi iradənin yerdəki təzahürünün nəticəsidir və Allahın hakimiyyətinin praktiki təjəssümüdür. Ruhanilərin fikrinə görə, istənilən dünyəvi hakimiyyət kilsə hakimiyyətindən, dini təşkilatların hakimiyyətindən törəmədir və xalq ilahi iradənin davamı olan dövlət iradəsinin bütün tələblərinə sözsüz tabe olmalıdır.

Teoloci nəzəriyyənin tanınmış nümayəndələri Qədim Şərqi, orta əsrlər Avropasının din xadimləri, İslam və müasir katolik kilsəsinin ideoloqları olmuşdular. Bura XIII əsrdə yaşamış Foma Akvinskini, neotomist Can Mariteni misal göstərmək olar.

XIII əsrdə Roma Papasının həm siyasi, həm də ruhani hakimiyyətinin qüdrətli olduğu dövrdə bu hakimiyyətin ideoloci əsası olan katolik teologiyası dominikan ordenini təmsil edən rahib Foma Akvinskinin yaradıcılığı nəticəsində fəlsəfi-nəzəri yöndən xeyli inkişaf etmişdir. Dövlətin yaranması və inkişafını dünyanın Tanrı tərəfindən xəlf edilməsinin analogiyası hesab edən F.Akvinski Aristotelin siyasi-hüquqi görüşlərindən bəhrələnərək dövlət haqqında dini təlim yaratmışdır. O, Papa hakimiyyətinin və monarxiya üsul-idarəsinin tərəfdarı kimi çıxış edərək monarxiyanın iki növünü: mütləq və siyasi monarxiyaları fərqləndirirdi. Amma Foma Akvinski siyasi monarxiyaya üstünlük verirdi. Akvinski bu Roma Papasının sifarişilə etmişdir. O, öz seçiminə belə aydınlıq gətirirdi ki, siyasi monarxiya olan yerdə feodalları, kilsə knyazları xüsusi rola malik olur və hökmdarlar qanundan asılı vəziyyətdə hakimiyyəti həyata keçirirlər.

F.Akvinskinin fikrinə, hakimiyyətin özünün mahiyyəti hakimiyyət — təbəçilik münasibətlərindən və həmin münasibətləri tənzimləyən qaydalardan irəli gəlir. Bu jür münasibətlər iyerarxiyasında təbəçilik və idarəetmə səlahiyyətinə malik olan şəxsin iradəsi aşağı təbəçələrin həyatının idarə olunmasına yönəlir.

Foma Akvinski hesab edirdi ki, bütün qanunların ümumi subordinasiya daxilində bir-birilə əlaqəsi var. Onların üzərində isə kainatı idarə edən ilahi şüurun ümumi prinsipləri, universal normaları durur digər qanunlar əbədi qanunun insan şüurunda inikasının təzahürüdür. Təbii qanun ilahi şüurun həmin universal normalarından yaranır. O, xristian dininin ehkamlarından çıxış edərək göstərirdi ki, ilahi qanunlar insanlara İnjil vasitəsilə verilmişdir. İlahi qanunun bu jür aşkarlanması onunla bağlıdır ki, insan şüurunun məhdudluğu onlara həqiqət barəsində düzgün təsəvvür yaratmağa mane olur.

İjtimai müqavilə. Bu nəzəriyyə XVII-XVIII əsrlərdə Avropada yaranmışdır. Hüqo Qrotsi, Spinoza, İngiltərədə Tomas Hobs, Jon Lokk, Fransada Can Cak Russo tərəfindən təbliğ olunmuş və inkişaf etdirilmişdir. «Müqavilə nəzəriyyəsi dövləti insanlar arasında müqavilənin məhsulu kimi izah edir». (3, S. 24)

Dövlətin müqavilə üzrə əmələ gəlməsini iddia edən ideoloqlar öz ideyalarını insanın təbii hüquqlarına əsasən izah edirdilər. İlk olaraq insanlar təbii vəziyyətdə olmuş və azadlıq, bərabərlik kimi təbii hüquqlara yiyələnmişdirlər.

İnsanlar ümumi maraq və mənafeələr əsasında birləşmişdilər. Tədqiqatçılardan bəziləri müqavilə nəzəriyyəsini təbii hüquq nəzəriyyəsi ilə eyniləşdirir. Bunun səbəbi isə hər iki nəzəriyyənin eyni mütəfəkkirlər tərəfindən inkişaf etdirilməsi, oxşar müddəalardan çıxış etməsi və onların hər ikisində də bir-birinə yaxın nəticələrin əldə olunması ilə bağlıdır.

Hər bir insan Allahdan və təbiətdən irəli gələn təbii hüquqlara malikdir. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə bir şəxsin hüquqları digəri ilə ziddiyyət halı alır, qaydalar pozulur, zorakılıq yaranır. «Belə sosial ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün insanlar öz aralarında dövlətin yaradılması barədə müqavilə imzalayırlar və öz hüquqlarının bir hissəsini dövlətə verirlər» (10, S.30). Bu müddəalar bəzi dövlətlərin əsas Qanunlarında, o cümlədən ABŞ Konstitusiyasında əksini tapmışdır.

Bu məktəb nümayəndələrinin bir çoxu yəni, Russo, Radışşev öz əsərlərində təbii hüquqları pozan ijtimai quruluşu xalqın zorakı, inqilabi yolla dəyişmək hüququnu vurğulamışlar. Yeri gəlmişkən, bu müddəalar ABŞ-ın Müstəqillik Bəyannaməsində də əks olunmuşdur.

Fransız ideoloqu Russo özünün «İjtimai müqavilə» əsərində belə yazmışdır: «İnsan deyilən məxluq azad doğulmuşdur, bununla belə o, hər yerdə qandallanmışdır».

Russo ən radikal, inqilabi baxışlar təbliğ edərək, dövləti yer üzündə xüsusi mülkiyyətin meydana çıxmasının və jəmiyyətin varlılara və yoxsullara bölünməsinin məhsulu hesab edirdi. Güjlülər zəifləri əsarət altına almaq üçün dövlət hakimiyyətini yaratdılar. Russo isə bunun əvəzində güjlülərin bu dövlətini məhv etmək və onun əvəzinə ijtimai müqavilə əsasında yeni demokratik hakimiyyət yaratmağı təklif edirdi. Russo ijtimai müqavilə ideyasından, dövlət xalqın təbii hüquqlarını pozduğu təqdirdə dövlətə qarşı üsyan hüququ haqqında inqilabi nəticələr çıxarırdı. Russonun xalq suverenliyi barədəki ideyaları da onun siyasi görüşlərinin inqilabi-demokratik xarakterini sübut edir. Russo demokratik ideyaların qızğın müdafiəçisi olmuşdur.

Müqavilə nəzəriyyəsi o dövr üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Nəzəriyyənin nümayəndələri burcu inqilabına haqq qazandıraraq, feodal dövləti əleyhinə çıxırdılar. Bununla yanaşı, bu nəzəriyyə burcu məhdudluğuna malik idi.

Dövlət bütün jəmiyyətin mənafeyini müdafiə etməli olan qeyri-sinfi hadisə kimi təsəvvür olunurdu.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri dövlətin əmələgəlmə səbəblərini dövlətdən əvvəlki dövrdə insanların təbii vəziyyətindən doğan hallarla əlaqələndirirlər. Lakin, həmin mütəfəkkirlərin hamısı insanların təbii vəziyyətini heç də eyni jür izah etmirlər. Məsələn, Tomas Hobs qeyd edir ki, «ilk dövrlərdə insanlar hər şeyə münasibətdə bərabər hüquqlara malik idilər. Deməli, biz deyə bilərik ki, onların bir-birinə zərər yetirmək imkanları da bərabər idi. Çünki, eqoist bir varlıq olduğundan onun təbiətində başqasına etimad göstərməmək, şöhrətpərəstlik, paxıllıq etmək, başqasında olanları özü üçün arzulamaq, qorxu kimi xüsusiyyətlər var. Bu səbəbdən də təbii vəziyyətdə və ya şəraitdə insanlar arasında düşmənçilik, amansız mübarizə labüd olmuşdur. Yəni, təbii şəraitdə «insan insana janavardır və «insanlar bir-birinə qarşı müharibə vəziyyətindədirlər» ideyası özünü təsdiqləyir».

Digər nümayəndə olan Jon Lokkun deyimi ilə desək dövlətin yaranmasına qədərki dövrdə, yəni təbii vəziyyətdə insanlar yalnız öz iradəsindən asılı olmuş və kiminsə başqasından artıq nəyəsə malik olmasını istisna edən bərabərlik hökm sürmüşdür. Odur ki, insanların bu vəziyyətdə yaşaması «hamının hamıya qarşı müharibə» şəraitində olması demək deyildi. «Dövlətin meydana gəlməsi, Lokka gör, prinsip etibarını ilə ijtimai müqavilədən asılıdır. Təbii vəziyyətdə insanlara xas olan azadlıq və insan şəxsiyyətindən ayrı olmayan mülkiyyət vətəndaş şəraitində saxlanmalıdır. Mahiyyət etibarını ilə dövlət elə bu vəziyyəti həyata keçirmək üçün meydana gəlir. Lokka görə ali hakimiyyət Hobbsun hesab etdiyi kimi qeyri-məhdud ola bilməz» (7, S. 151)

Jon Lokkun fikirləri anarxiyadan çox diktatura qorxusunu ifadə edir. Onun fikrinə «ali hakimiyyət dövlətə və ya krala deyil, öz hüquqlarını parlamentə və hökumətə həvalə etməklə bu hüquqların həyata keçməsinin müvafiq üsulunu seçmiş xalqa bağlıdır». O, Onu da vurğulayır ki, ijtimai müqavilə bağladıqdan sonra da insanlar təsis etdiyi və müvafiq səlahiyyətlər, hüquqlar verdiyi hökumətin öz vəzifələrini düzgün olaraq yerinə yetirib-yetirməməyini və onları pozub-pozmamağını müəyyənləşdirən səlahiyyətini özündə saxlayır. İjtimai müqavilə bağlandıqdan sonra bu müqavilə xalqın nəzarətindən kənar qalmır. Müqavilə yolu ilə formalaşan münasibətlər razılışma prinsipi ilə həmişə yeniləşən proses kimi çıxış edir.

Digər nümayəndə olan Tomas Hobs isə insanların təbii vəziyyətdən uzaqlaşmasını və dövlətin yavaşmasını bütün digər hissələrdən üstün olan ölüm qorxusu və özünü qoruma instinkti ilə, həmçinin təbii şüarın yaratdığı imkanlarla, yəni, hər bir kəsin öz əməllərini nəticəsi haqqında düşünə bilməsi ilə bağlayır.

Tomas Hobs təbii qanunu təbii hüquqdan fərqləndirir və bu fərqi, vəzifələrin, öhdəliyin azadlıqdan fərqləndirilməsi kimi başa düşür.

Onun fikri ilə desək, təbii qanunların olması sülhün və təhlükəsizliyin yaradılması üçün kifayət deyil. Bunun üçün insanların təbii qanunlara riayət etməsini onları qorxu içində saxlaya bilən və onların fəaliyyətini ümumi mənafeələrin xidmətinə yönəldən hakimiyyət təmin edə bilər. O, dövlətin əsas funksiyasını bu dünyada insanlara qarşı edilən təhlükəli hadisənin qarşısını almaqda görürdü. Bu dünyada zərərli hadisələrin baş verməsinin səbəbini qeyri-məhdud hakimiyyətdə

deyil, güclü hakimiyyətin olmaması ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bu yalnız suveren mütləq hakimiyyəti vasitəsilə mümkündür.

Tomas Hobsun bu jür fikirləşməsi Jon Lokkun dövlət haqqındakı fikirlərini onun nəzəriyyəsinə qarşı yönəlmiş reaksiya kimi də qiymətləndirirlər.

İjtimai müqaviləni hər hansısa konkret bir dövrdə və şəraitdə qanunsuz və hakimiyyətsiz vəziyyətdə olan insanların birdən-birə bir yerə toplaşib şərtlər ortalığa qoymaqla dövlət yaratmaq adı ilə bağladıkları saziş hesab etmirlər. İjtimai müqaviləni o jür başa düşmək lazım deyil. Bu müqavilə müəyyən həyat təjribəsi əsasında yaranır və insanlar tərəfindən sakitjə qəbul olunmaqla, müqavilənin tələblərinə riayət edilməklə mövjud olur. Sonda onu deyə bilərəm ki, dövlətəqədərki dövrdə insanlar öz təbii hüquqlarına əsaslanaraq yaşayırdılar. Lakin, insanların yaşamaq hüququnu, şərəfini, ləyaqətini, mülkünü qorumaq güjündə hakimiyyət yox idi. Ona görə də insanlar yığışib, öz aralarında müqavilə bağladılar. Bu müqavilə əsasında onlar öz təbii hüquqlarının bir hissəsini dövlətə verdilər ki, dövlət də onların digər hüquqlarını müdafiə etməyi özünə öhdəlik götürsün. Bu müqavilənin tələbləri pozulduqda isə, xalqın inqilab etmək hüququ yaranır.

Patriarxal nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlət ailələrin böyüməsi, bir ijmada birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. İndi də dövləti çox vaxt ailəyə oxşar bir quruluş hesab edirlər. Deməli, bu deyim qədim dövrlərdən bu günə qədər gəlib çatmışdır. Dövlət başçısının hakimiyyətini ailə başçısının hakimiyyəti arasında analoci tələblər, yəni, oxşarlıq olduğunu göstərirlər. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri qismində Aristoteli, Konfutsini, R.Filmeri, İ.Mixaylovskini göstərmək olar.

«Aristotelin hüquq nəzəriyyəsi onun dövlət haqqında təliminin ideoloji məqsədlərinə tabe edilmişdir. O, hüququ siyasi ədalətlə eyniləşdirir, eləjə də dövlətlə əlaqəsini qeyd edir» (8, S. 55) Aristotelin fikrinjə, bir neçə ailənin ünsiyyətindən bir kənd yaranır ki, bunu həm də ailə koloniyası adlandırmaq olar. Bir çox belə koloniyaların birləşməsindən isə yaranan jəmiyyət dövləti formalaşdırır.

Biz boş yerə deyə bilmərik ki, dövlət ayrı-ayrı ailələrdən yaranmışdı. Doğrudan da hər bir ailə dövlətin, insanlar isə ailələrin tərkib ünsürləri olduğundan ailədəki tərbiyə və idarəçiliklə dövlət daxilindəki tərbiyə və idarəçilik arasında əlaqə və uyğunluq var. Odur ki, dövlətin tərkib elementləri və dövlət daxilində iqtisadi həyat tədqiq edilərkən, ilk önjə ailəni təmsil edən elementlər, onlar arasındakı münasibətləri xarakterizə edən xüsusiyyətlər, həmçinin də ailə təsərrüfatı öyrənilməlidir. Əsərlərində Aristotel ailəni dövlətin nüvəsi kimi təsəvvür edir. Çin mədəniyyətinə və mentalitetinə, həmçinin, minilliklər boyu çinlilərin ijtimai-siyasi həyatına çox böyük təsir göstərmiş müdrik Konfutsi patriarxal konsepsiyanı inkişaf etdirən mütəfəkkirlərdən olmuşdur. Anjaq o öz nəzəriyyəsinə Aristotelin ideologiyasından xəbərdar olmadan yaratmışdır. Konfutsi Qədim Çin mədəniyyətində özünə geniş yer almış ənənəvi baxışlardan çıxış edərək dövləti böyük ailəyə, dövləti idarə edən hökmdarın hakimiyyətini isə ailə başçısının hakimiyyətinə bənzətmişdir. Onun «ailəsində» və «dövlətində» insanlar bərabər deyillər.

Konfutsi mülki və siyasi aristokratiya ilə barışmağa səy göstərən təbəqələrin mənafeyini müdafiə edirdi. Onun davamçıları Konfutsiçilər adlanırdı. Konfutsiçilərin başlıca ideyaları nəjib kişi, insansevərlik və mərasim qaydalarından ibarətdir. Bu ideyalar bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bağlı idi çünki bunlar vahid siyasi idealın

müxtəlif təbəqələri kimi səjiyyəyə layiqdir. Konfutsinin fikrinə dövlət «səmanın oğlu» olan hökmdar başda olmaqla nəjib kişilər idarə etməlidir. Varlı dairələrin hakimiyyətinə haqq qazandırır. O, iddia edirdi ki, adamların «yuxarılara» və «aşağılara» bölünməsi aradan qaldırıla bilməz. Konfutsi nəjib adamları mənşəyinə görə deyil, əxlaqi keyfiyyətləri və bilikləri baxımdan fərqləndirirdi. Buna görə onun təlimində nəjib anlayışı əxlaqi jəhətdən kamillik nümunəsidir, insanın bütün davranışının əxlaqi normalarla təsdiqidir.

Çinin tarixində özünəməxsus yeri olan filosof Konfutsi öz fikrini belə ifadə edirdi: «Hökmdar özünü hökmdar kimi, əyan — arvadı əyan arvadı kimi, ata — ata kimi, oğul — oğul kimi aparmalıdır. Vətəndaşın tərbiyə olunması ən mühüm dövlət işi olmalıdır və bunu şəxsi nümunə əsasında həyata keçirmək lazımdır. İdarə etmək üçün düzgün hərəkət etmək lazımdır.

Həmçinin, Konfutsi vaxtı keçmiş ijtimai-siyasi və hüquqi qaydalara haqq qazandırır, mərasimlərə və ənənələrə əsaslanan idarəetmənin tərəfdarı kimi tanınırdı. Onun fikrinə dövlət elə idarə olunmalıdır ki, xalq dövlətin işinə müdaxilə edə bilməsin.

Konfutsinin və onun davamçılarının yaratdığı təlimin əsasında, məhz atanın oğula münasibəti ideyası durur.

Konfutsinin təlimində dövlət hakimiyyətinin təşkili üçün ailə tayfalarında və qəbilə ijmalarında mövcud olan idarəçiliyə üstünlük verilirdi. O, qanunlar əsasında idarəetmənin qəti əleyhdarı idi. Xalqa qanunlar vasitəsilə rəhbərlik edib qaydaları jəza vasitəsilə müdafiə etdikdə, xalq jəzadan uzaqlaşmağa səy göstərəcək. Əksinə, xalqa xeyirxahlıqla, ləyaqətlə başçılıq edib, qaydaları mərasimlərin köməyi ilə müdafiə etdikdə, xalq həyə hissini dərk edəcək və islah olacaq, yaxşılaşacaq. Konfutsinin hüquqi görüşlərinin mahiyyəti bütövlükdə məhz, bundan ibarətdir.

Konfutsinin mütərəqqi ideyalarından biri əxlaqi biliklərin yayılması və adamların silki mənsubiyyətdən asılı olmayaraq təhsil alması fikrini irəli sürməsi idi. Ümumiyyətlə, onun maarifçilik fəaliyyəti Çin mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynadı.

Konfutsinin fikrinə, böyüklərə və valideynlərə hörmət edən və tabe olan şəxslər arasında böyüklərə qarşıçılma halları çox az olur. Odur ki, böyüklərə qarşı çıxmayanların qarışıqlıq, iğtişas yaratması da mümkün deyil.

Konfutsi təbəələrin əsas məziyyətlərini hökmdara tabe olmaq, «böyüklərə» hörmətlə yanaşaraq onların göstərişlərinə əməl etməklə görürdü.

XVII əsrdə Böyük Britaniyada yaşayıb yaratmış R.Filmer isə kral hakimiyyətinin müstəqilliyini əsaslandırmağa çalışırdı. O, «Patriarxiya və ya kralın təbii hakimiyyəti» adlı əsərində belə bir fikir qeyd edir ki, kralların hakimiyyəti öz başlanğıcını insanların əjdadı olan Adəmin hakimiyyətindən götürür və krallar onun varisləridir.

O, deyirdi ki, dövlət heç də azad və bərabər hüquqlu adamlar tərəfindən bağlanmış ijtimai müqavilə nəticəsində yaranmayıb. Hökmdar təyin olunmur, seçilmir və ona tabe olanlar tərəfindən vəzifəsindən kənar edilə bilməz. Çünki, hökmdarın tabeliyində olanlar onun uşaqlarıdır. Bu jür spesifik fikirlər irəli sürməklə Filmer də hökmdar hakimiyyətinin Allah tərəfindən göndərildiyini sübut etməyə çalışır və güman edir ki, həmin hakimiyyət bəşəri qanunlara tabe deyil.

R.Filmer əsaslandırmağa çalışırdı ki, Adəmin hakimiyyəti onun övladları arasında ən böyük olana, daha sonra isə bu qaydada davam etməklə son nəticədə krallara keçmişdir. Bu mütəfəkkirin fikrinə, təbələr kralın övladları kimidir və onu devirmək səlahiyyətinə və ya hüququna malik ola bilməzlər. Beləliklə də, monarxın hakimiyyəti Adəmdən irəli gəldiyindən bu hakimiyyət insanların yaratdığı qanunlardan kənarıdır və onlara tabe deyil.

Belə fikirləri irəli sürən ideoloqlar əslində kral mütləqiyyətinin müdafiəçisi kimi çıxış edirdilər. Kral hakimiyyətini müdafiə edən və onun ilahi təbiətə malik olması ideyasını ilk dəfə inkişaf etdirən Hollandiyanın Lenden universitetinin professoru Klavdi Salmazi idi. O deyirdi ki, hökmdarlara hakimiyyət Allah vasitəsilə verilir, heç kim bu hakimiyyəti məhdudlaşdırmağa və dağıtmağa jəsarət edə bilməz.

Sonda patriarxal nəzəriyyədən belə bir nəticə çıxır ki, bütün insanlar dövlət hakimiyyəti və onun qanunlarına tabe olmalıdır. Bu fikir teoloci nəzəriyyədə də öz əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyənin başlıca müddəalarını müasir elm təkzib edir, yəni, dövlətin bu qaydada yaranmasını təsdiq edəcək birjə dənə də tarixi sübut yoxdur. Əksinə, sübut olunub ki, patriarxal ailə ijma quruluşunun dağılması zamanı dövlətlə birgə meydana gəlmişdir. Bundan başqa, sözügedən ailənin mövjud olduğu jəmiyyətdə qohumluq əlaqələri çox tez pozulur.

Bununla belə, bu nəzəriyyənin əsas diqqət hədəsi ailəyə yönəlmişdir. Ailə jəmiyyətin kiçik hissəsi və vəjib elementidir. Onun mövjud olması, onun varlığı, forması jəmiyyətin inkişafına təsir edir, dövlətin yaranmasında müəyyən izlər qoyur. Ailə özü kiçik bir dövlətə bənzəyir.

Zorakılıq nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin baniləri L.Qumploviç, E.Dyuring, K.Kautski hesab edirdilər ki, dövlət zorakılıq və işğalçılıq nəticəsində meydana gəlir. XIX əsrdə meydana gəlmişdir. L.Qumploviçin deyimi ilə desək: siz mənə elə dövlət göstərin ki, zorakılıq əsasında yaranmayıb. Bir tayfa başqa tayfanı özünə zorakılıqla birləşdirir.

Bu nəzəriyyənin məzmununa görə, xüsusi mülkiyyətin, siniflərin və dövlətin yaranması daxili və xarici zorakılığın nəticəsidir. Zorakılıq nəzəriyyəsinə həm formal mülahizələrdən, həm də tarixi təjribəyə görə tamamilə inkar etmək olmaz. Tarixi təjribə təsdiq edir ki, bəzi xalqların başqaları tərəfindən işğalı tarixən dövlətçiliyin mövjudluğunun real amili olmuşdur (məsələn, Qızıl Orda). Qeyd edilən amil bu nəzəriyyənin müsbət jəhətidir.

Zorakılıq nəzəriyyəsinin zəif jəhəti ondan ibarətdir ki, dövlətin meydana gəlməsi prosesi bütün dövrlərdə eyni olmamışdır. Yəni, zorakılığa dövlətin meydana gəlməsinin yalnız bir səbəbi kimi baxmaq lazımdır.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları fikirlərini irəli sürərkən bir xalqın digərini ram etməsinə dair məşhur tarixi faktlara (germanların istilaları, majarların yürüşü) mürəjət edirdilər. Dövlətin yaranması üçün jəmiyyətin elə bir iqtisadi inkişaf səviyyəsi olmalıdır ki, dövlət aparatını saxlamaq mümkün olsun. Əgər bu səviyyəyə yüksəlmə yoxdursa, heç bir istilalar dövlətin yaranmasını şərtləndirə bilməz. Dövlətin yaranması üçün önjədən daxili şərait yaranmalıdır. German və majar tayfaları məhz bunun sayəsində öz dövlətlərini qura bilmişlər.

Zorakılıq nəzəriyyəsinə görə, ilk insan birlikləri, qəbilə və tayfalar qənimətlərin və müəyyən üstünlüklərin əldə edilməsi məqsədilə müharibələr aparmış

və bu proseslərdə mübarizə aparən qruplardan bir qisminin daha da güjlənməsinə və varlanmasına təkan vermişdir. Həmin hadisələr isə öz növbəsində sosial-iqtisadi inkişafa təsir göstərmişdir. Müharibədə qalib gələn tayfa özünə tabe etdiyi birliklərin sərvətlərini ələ keçirmiş, istehsal olunan məhsulları mənimsəmək imkanı qazanmış, onları özü üçün işləməyə və «töyülər» verməyə məcbur etmişdir. Hadisələrin bu jür inkişaf etməsi nəticəsində insanların ayrı-ayrı təbəqələrə, siniflərə, sülalələrə bölünməsi baş vermişdir. Beləliklə, işğalçılıq edən və zorakılıqlar törədən birliklərin məjburetmə aparatı mürəkkəb quruluşa malik olan dövlətə çevrilmişdir.

Alman filosofu və iqtisadçısı E.Dyuringin fikrinə, jəmiyyətdə baş verən proseslərin təməlinə jəmiyyəti təşkil edən bir qisim insanın dəyərləri üzərində həyata keçirdiyi zorakılıq və məjburetmə tədbirləri durur. Məhz, məjburetmə tədbirləri siyasi münasibətlər formasında təzahür olunmaqla qeyri-bərabər olanlar arasında hakimiyyət-təbəçilik münasibətləri yaratmış, iqtisadi xarakterli münasibətlər və hadisələr də həmin münasibətlərin təsir istiqamətində inkişaf etmişdir. Dövlət, mülkiyyət və siniflər jəmiyyət üzvlərinin müəyyən bir qisminin digərləri üzərində həyata keçirdiyi zorakılıqlar nəticəsində yaranmışdır.

Avstriya sosioloqu və dövlətşünası L.Qumploviç xarici zorakılıq nəzəriyyəsinin nümayəndəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlət güclü qəbilənin zəif qəbiləni işğal etməsi nəticəsində yaranır. İşğallar nəticəsində silmə gələn bir tayfa hökmran olur, məğlub olmuş digəri isə öz azadlığını itirir və qul vəziyyətinə düşür. Nəticədə quldarlıq quruluşu meydana gəlir. Quldarlıq öz növbəsində xüsusi mülkiyyətin və siniflərin yaranmasına gətirib çıxarır. Köçəri həyatdan oturaq əkinçi həyatına keçid də xüsusi mülkiyyətlə bağlıdır. Qumploviçə görə, dövlət hakimiyyəti fiziki qüvvədən yaranır. Bir qəbilənin başqası üzərində fiziki üstünlüyündə əsaslanan hökmranlıq, tədrijən iqtisadi qüdrətə malik olan sinfin dövlətinə çevrildi.

L.Qumploviç irqlər arasındakı fərqi insan qruplarının bir-birilə mübarizə aparmasının əsas səbəbi kimi izah etməklə yanaşı, həmin konfliktləri həm də maddi tələbatların və istəklərin təmin edilməsinə yönələn hərəkətlərlə də bağlayır. O, iqtisadi motivləri də ijtimai inkişafı, həmçinin də dövlətin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab edir.

O, hesab edir ki, zorakılıq mahiyyətə güjlünün zəiflər üzərində hakimiyyəti kimi təzahür olunur. Ayrıja fərd isə öz ixtiyarından asılı olmadan gün işığı, zəlzələ, qabarma və çəkilmə kimi təbiətin qarşısızalmaz qüvvələri ilə razılaşdığı kimi dövlətə təbəçiliyi ilə də razılaşmalıdır.

Qumploviç hüququn yaranmasında həlledici rolu dövlətə aid edir. O, hesab edir ki, jəmiyyətin dövlətəqədərki mərhələsində hüquq olmamışdır. Mənəvi əsas olan dəyərlər, normalar dövlət hakimiyyəti tərəfindən qanunlarda möhkəmləndirilməklə hüquqa çevrilmişdir. Beləliklə, hüquq zahirən dövlət hakimiyyətinin müəyyənləşdirdiyi qaydaların təjəssümünə çevrilir. Qumploviç hesab edir ki, hüquq dövlət üçün bir vasitədir. İnsana aid neçə hüquq seçilibsə elə də olmalıdır. İnsanın başqa seçim etməsi mümkün olmamalıdır. Yəni, həyat elə qurulub ki, anarxiyanın olmaması üçün dövlət olmalıdır. Dövlət isə hakimiyyət deməkdir. Bu hakimiyyətin təmin edilməsi üçün də dövlət hüquqdan bir vasitə kimi istifadə edir. Almaniyada sosial-demonatların liderlərindən olmuş K.Kautski bu nəzəriyyənin əsas nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun fikrinə, dövlətin mənşəyi xarici zorakılıqda,

müharibələrdədir. Dediynə görə, qalib tayfa məğlub tayfanı özünə tabe edir, onun torpağını mənimsəyir. Sonra isə onu müntəzəm olaraq özünə işləməyə, töyjü və vergi verməyə məjburluq edir. Belə işğalçılıq nəticəsində siniflərə bölünmə baş verir. Məğlublara idarə etmək üçün qaliblərin yaratdığı məjburiyyət aparatı isə dövlətə çevrilir. Siniflərə bölünmə yalnız xarici zorakılığın olduğu yerdə baş verir, ijmmanın müxtəlif bölmələrə ayrılması nəticəsində deyil, biri hökmran və istismar edən, o biri isə itaətdə qalan və istismar olunan iki ijmmanın bir yerdə birləşməsi nəticəsində baş verir.

Sonda onu qeyd edə bilərəm ki, bu nəzəriyyənin nümayəndələrinin fikrinə görə, dövlət zəif xalqlara daha çox lazımdır, nəinki güclüyə. Təşkilati və idarəçilik mexanizmi olan dövlət işğal olunmuş xalqları digər dövlətlərin qəsdindən qorumaq üçün ən güclü vasitədir.

Jəmiyyətin sonrakı inkişaf mərhələsində dövlət tədrijən həm kasıblar, həm də zəiflər üçün ümumi rifahı təmin edən və müdafiə edən bir orqana çevriləcəyini Kautski sübut etməyə çalışmışdır. Hətta, bu nəzəriyyə faşist Almaniyası tərəfindən rəsmi ideologiya kimi qəbul olunmuşdur.

Psixoloci nəzəriyyə. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri olan H.Tard, Petracitski XIX əsrdə dövlət və hüququn yaranmasını insan psixikasının xüsusiyyəti ilə izah edirdilər: tabe olmaq tələbi, təqlid, ibtidai ijma elitasından asılılığın dərki.

«Psixoloci nəzəriyyəyə görə bəşəriyyətdəki sosial qanunauyğunluqlar insan davranışı, fəaliyyəti ilə gerçəkləşirlər. Buna görə də insan psixikasının səjiyyəsi bu qanunauyğunluqlara müəyyən təsir göstərir. Lakin, bir tərəfdən bu təsir həlledici deyil, digər tərəfdən insan psixikası müəyyən iqtisadi, sosial və digər şərtlərlə formalaşır. Buna görə də məhz onlar birinci növbədə nəzərə alınmalıdır» (6, S. 46).

Onun tərəfdarları jəmiyyət və dövləti insanların və onların müxtəlif birliklərinin psixi qarşılıqlı təsirinin jəmi kimi müəyyən edilir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti insanın mütəşəkkil ünsiyyət çərçivəsində yaşamağa psixoloci ehtiyajlarının, həmçinin, kollektiv qarşılıqlı fəaliyyət zərurəti hissənin təsdiqindədir. Jəmiyyət və dövlət insanın inkişafının psixoloci qanunauyğunluqlarının nəticəsidir.

Petracitski belə hesab edir ki, hüququn kökü insan psixikasındadır və buna görə də o, fərdi psixologiyanın xüsusi bir hadisəsi kimi öyrənilməlidir. O, hüquqi hadisələrin dərək edilməsi üçün sosioloci yanaşmadan daha çox psixoloci yanaşmaya üstünlük verməsi bütün Avropada maraqla qarşılanan elmi bir hadisəyə çevrilmişdir.

Petracitskiyə görə emosiya insanın hərəkətlərinin, davranışının əsasını təşkil edir, onun bütün fəaliyyətini müəyyənləşdirir. O, daha çox etik emosiyaya — müəyyən hərəkətlər haqqında təsəvvürlər nəticəsində, yaranan hisslərə əhəmiyyət verirdi. Forma etibarlı ilə etik emosiya daxili imperativlər sayılır, onlar insanın davranışına elə xarakter verir ki, bu eqoist meyllərə ziddir.

Petracitski öz növbəsində emosiyanı iki qrupa — əxlaqi və hüquqi qruplara ayırır.

Petracitski belə bir nöqtəyi-nəzərdən çıxış edir ki, hüquq fərdin psixikasına əsaslanır. O, iddia edirdi ki, əgər hüquqşünas «Hansı məkandasa adamlar üzərində və ya arasında, sosial mühitdə hüquqi fenomen axtarırsa səhv hərəkət edir». Petracitski hesab edirdi ki, emosiya hüququn mənbəyi kimi səjiyyələndir.

Psixoloci nəzəriyyənin gəldiyi nəticələrdən biri də odur ki, ijtimai qaydanın yaradılmasında hüququn rolu mənəviyyatdan, mənəvi dəyərlərdən və dövlətin sistemindən üstündür. Belə ki, hüquqi emosiyalardakı aktiv etik motivasiyalar mənəviyyatdakı passiv motivasiyaları üstələyir və ijtimai münasibətlərə, insanların davranışına daha güclü təsir göstərir.

Petracitski tarixə məlum olan hüquq düşüncəsinin, hüququn dərk edilməsini tapmağa jəhd etmişdir. «İnsanın təşkilatlanmış birlik daxilində yaşamasına olan psixoloci tələbatın, həmçinin də, kollektivdə yaranan qarşılıqlı münasibətlərə zərurət hissənin təsdiqlənməsi ilə bağlı olun bu nəzəriyyənin elmi-nəzəri əhəmiyyəti böyükdür» (5, S. ____).

Bu dahi şəxsiyyət hüquq nəzəriyyəsini dar hüquqi ehkamçılıqdan azad etmiş və bu baxımdan da hüququn nəzəri yöndən tətbiqi üçün yeni imkanlar və üfüqlər açmışdır. Bununla yanaşı, psixoloci nəzəriyyənin qüsurları da açıqlanır. Müasir tədqiqatların psixoloci nəzəriyyəni tənqid edərkən ən çox diqqət verdiyi məsələlərdən biri də bu nəzəriyyənin hüququ formal-pozitiv hadisə kimi öyrənməməsi ilə bağlıdır.

Bu nəzəriyyə dövlətin yaranmasını insan psixikasının əlamətləri, fərdin kollektivdə yaşamaq tələbatı, insanların gündəlik həyatına rəhbərlik edə biləcək bir nüfuzlu şəxsi axtarmaq meylləri ilə izah edirdilər. Öz ideyalarını sübut etməyə çalışan bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının əsas müddəaları ondan ibarət idi ki, dövlət və hüquq, insan psixikasının, insanların emosiyalarının nəticəsidir. Onlara görə psixika elə qurulmuşdur ki, ayrı-ayrı fərdlər tabe olmaq, itaət etmək tələbatına malikdirlər.

Markсист nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəni Marks, Engels, Lenin, Plexanovun adı ilə bağlayırlar. Lakin, təlimin onlardan da əvvəl təməlini qoyan vardır. Bu L.Morqandır. Tarixi-materialist nəzəriyyənin mahiyyəti bundadır ki, dövlət ibtidai icma quruluşunun təbii inkişafının ilk növbədə iqtisadi inkişafın nəticəsi kimi meydana gəlir. Sonunju özü-özlüyündə dövlət və hüququn yaranışının mühüm şərti olan yalnız maddi əsaslarını deyil, həm də jəmiyyətdəki sosial dəyişiklikləri müəyyən edir.

Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlət sosial-iqtisadi münasibətlərin, istehsal üsulunun, siniflərin yaranmasının və onlar arasında mübarizənin güclənməsinin nəticəsidir. O, insanlara əzab verən bir vasitə kimi çıxış edir, bir sinfin digər sinf üzərində hakimiyyətini təmin edir. Lakin, siniflərin məhv edilməsi ilə dövlət də məhv olur.

Tarixi-materialist konsepsiyada iki yanaşma mövjudur. Onlardan biri sovet elmində də hökmran mövqe tuturdu. Həmin yanaşma həlledici rolu siniflərin yaranmasına, onlar arasında antoqonist ziddiyyətlərə, sinfi mübarizənin barışmazlığına verir və bunun əsasında bu nəticəyə gəlirdi ki, dövlət məhz sinfi barışmazlığın məhsuludur. Dövlət bir sinfin digəri üzərində əsarət alətidir. İkinci yanaşma buna əsaslanırdı ki, iqtisadi inkişafın nəticəsində jəmiyyətin özü, onun istehsaledici və bölüşdürücü hissəsi və «ümumi işi» mürəkkəbləşir.

Bu nəzəriyyəyə görə, dövlət iqtisadi faktorların təsiri ilə, yəni ijtimai əmək bölgüsü, əlavə məhsulun və xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi və jəmiyyətin bir-birinə zidd maraqlar daşyılısı kimi çıxış edən siniflərə bölünməsi nəticəsində yaranmışdır. Hüquq da dövlətlə bərabər, onunla qarşılıqlı əlaqədə, eyni tarixi mərhələdə və eyni səbəblərdən meydana gəlmişdir. Göstərilən nəzəriyyənin əsas

müddəaları daha geniş və dolğun şəkildə F.Engelsin «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» adlı əsərində öz əksini tapmışdır.

Tarixi materialist nəzəriyyənin əsas nümayəndələrindən biri kimi tanınan və bu gün də artıq bir çoxları tərəfindən sevilməyən Lenin yazır: «Tarix göstərir ki, insanlar üzərində məjburiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edən bir aparat kimi dövlət jəmiyyətin siniflərə bölündüyü zaman meydana gəlmişdir. Yəni, jəmiyyət müxtəlif qruplara elə bölünmüşdür ki, bunun nəticəsində onlardan biri daim digər qruplardan olan insanların əməyini istismar etmişdir. Yaranan dövlət iqtisadi jəhətdən hakim sinfin təşkilati, bu sinfin mənafelərini müdafiə və mühafizə edən məjburetmə aparatı kimi çıxış etmişdir».

Marksistlər dövlətin sinifli jəmiyyətin formalaşması prosesində yarandığını və iqtisadi jəhətdən hakim sinfin təşkilati, bu sinfin mənafelərini müdafiə edən məjburetmə aparatı olduğunu iddia edirlər. Onların fikrinə desək, dövlət yarandığı ilk dövrlərdən iqtisadi jəhətdən hakim sinfin dövləti olmuş və bu aparat siyasi hakimiyyətə sahib olan sinfə məzlum sinfi əzmək və istismar etmək imkanı vermişdir.

Materialist nəzəriyyənin mahiyyəti ondadır ki, dövlət jəmiyyətin siniflərə bölünməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Buradan da belə nəticə çıxarılır ki, dövlət tarixən keçiji, müvəqqəti hadisədir. O yəni, dövlət siniflərin əmələ gəlməsi ilə yaranmışdır və siniflərin məhvi ilə mütləq yox olajaqdır.

Başqa nəzəriyyə və konsepsiyaların nümayəndələri materialist nəzəriyyəsinin müddəalarını birtərəfli, səhv hesab edirlər, çünki, bu müddəalar jəmiyyətin formalaşmasını və dövlətin əmələ gəlməsini şərtləndirən psixoloji, bioloji, mənəvi, etnik və başqa amilləri nəzərə almır.

Markistlərə görə, yuxarı səviyyədə dövlət hakimiyyəti ilə tamamlanan siyasi və hüquqi üstqurum «real bazislə», yəni, istehsal münasibətləri ilə şərtlənir və müəyyənləşir. Marks yazırdı ki, istehsal münasibətlərinin, mübadilənin və istehlakın inkişafının hər bir mərhələsi müvafiq ijtimai quruluşu, ailənin, sosial təbəqələrin və siniflərin müəyyən təşkilatlanma tərzini doğurur, siyasi-hüquqi üstqurum yaradır. Bu nəzəriyyəyə görə, sinifli jəmiyyətdə dövlətin sinfi baxımdan neytral rola malik olması mümkün deyil.

F.Engels dövlətin yaranmasının üç əsas formasını göstərir: Afina, Roma və Qədim Alman. Bunların içərisindən mənim fikrimə Afina dövlətini fərqləndirmək lazımdır. Mən bu əsasla deyirəm ki, dövlətin əmələ gəlməsinin ən xalis, klassik formasıdır. Dövlət bilavasitə tayfa qruplarının daxilində inkişaf edən sinfi ziddiyyətlərdən yaranır. Roma dövlətinin əmələ gəlməsi Roma tayfalarından kənarında yaşayan hüquqsuz plebeylərin Roma tayfa aristokratisiyasına qarşı mübarizəsi ilə sürətlənmişdir. Roma tayfa aristokratiyası qismində patrisilər çıxış edirlər. Qədim alman dövlətinin əmələ gəlməsinə isə F.Engelsin yazdığı kimi, geniş yadelli ərazilərini qəsb etmək səbəb olmuşdur. Qəbilə təşkilatı həmin ərazilər üzərində hökmranlıq üçün uyğunlaşdırılmışdır.

Bundan əlavə F.Engels hesab edir ki, jəmiyyətdə baş verən siniflərarası ziddiyyətləri həll etdiyinə görə dövlətin böyük icra hakimiyyəti ijtimai-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Onun fikrinə, bir-birinə zidd maraqların daşığılısı olan siniflər arasında baş verən konfliktlərin şiddətlənərək jəmiyyəti məhv etməməsi üçün

jəmiyyətin üzərində dura biləcək qüvvəyə ehtiyaj yaranır. Həmin bu qüvvə isə jəmiyyətin özündən doğaraq onun fəvqündə durur və qarşıdurmanı müəyyən çərçivədə saxlayır. Beləliklə, dövlət nisbətən müstəqil hadisəyə çevrilməklə, həm də jəmiyyətin iqtisadi strukturuna əks təsir göstərir.

V.İ.Lenin dövlətin sinifləri barışdıran orqan olmasını təsdiq edənlərə qarşı qətiyyətlə çıxış edirdi. O, yazırdı: «Marksa görə, dövlət sinfi hökmranlıq orqanıdır. Bir sinfin digər tərəfindən istismarı orqanıdır, siniflərin toqquşmasını yumşaltmaqla bu itaəti qanuniləşdirən və möhkəmləndirən qayda yaratmaqdır». Lenin dəfələrlə qeyd edirdi ki, dövlət bir sinfin üzərində hakimiyyətini saxlamaq üçün məşındır.

«Məhz tarixi-materialist nəzəriyyə jiddi elmi əsaslara malikdir. Bununla bərabər, hər iki istiqamət bu məsələlərdə eyni dərəcədə haqlıdır, çünki müxtəlif tarixi şəraitlərdə dövlətin yaranmasının əhəmiyyətli səbəbləri sırasında sinfi antoqonizmin varlığı, həm də dövlətin ümumi işləri etməsi, jəmiyyəti idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, bu idarəetmənin əmək bölgüsü formalarında ixtisaslaşması ola bilər « (6, S.48).

NƏTİCƏ

Sonda bütün bu deyilənlərə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, dövlətin yaranması haqqında hər bir nəzəriyyəni ayrı-ayrılıqda təhlil edərkən onların özünəməxsus spesifik jəhətlərini müşahidə etdik. Hər bir nəzəriyyədə dövlətin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdülər.

Bizim üçün vajib olan məsələ həmin nəzəriyyələrin, konsepsiyaların nə dərəcədə obyektiv olduğunu və müasir tələblərə javab verdiyini müəyyənləşdirmək, onların müqayisəli təhlilini aparmaq, yaranma səbəblərini aşkarlamaq.

«Dövlətin təyinatı haqqında irəli sürülən müxtəlif mülahizələr, verilən izahlar, müəyyən maraqlara xidmət edən konsepsiyalar, təlimlər həmin hadisələrlə bağlı siyasi-hüquqi görüşlərin inkişafı ilə bərabər ijtimai-siyasi proseslərin tarixi axarına da ciddi təsir göstərmişdir». (9, S.24)

Nəticədə hər bir nəzəriyyənin nə demək istəyini qısa bir jümlə ilə qeyd edək:

1. **Zorakılıq nəzəriyyəsi** — dövlət zorakılıq və işğalçılıq nəticəsində əmələ gəlir. Hüquq dövlətin əlində vasitədir. Bunu Qumploviç, Kautski, Dyuring sübut etməyə çalışmışdılar.

2. **Materialist, yəni sinfi nəzəriyyə** — dövlət jəmiyyətin siniflərə bölünməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Hüquq hakim sinfin maraqlarının ifadəsidir. Bu fikri isə Marks, Engels, Lenin irəli sürmüşdür.

3. **Təbii-hüquq nəzəriyyəsi** — Russonun fikri ilə desək dövlətin meydana gəlməsi ijtimai müqavilənin nəticəsidir.

4. **Psixoloji nəzəriyyə** — Petracitskinin deyimi ilə desək, bu nəzəriyyənin mahiyyəti insanın mütəşəkkil ünsiyyət çərçivəsində yaşamağa psixoloji ehtiyajının, həmçinin kollektiv qarşılıqlı fəaliyyət zərurəti hissənin təsdiqindədir. Hüquq isə insanın sosioloji maraqlarıdır.

Teoloji nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlət ilahi iradənin yerdəki təzahürünün nəticəsidir və Allahın hakimiyyətinin praktiki təjəssümüdür. Hüquqda eynilə ilahi mənşəyə malikdir.

Patriarxal nəzəriyyə — Aristotel, Filmer, Mixaylovski və başqaları tərəfindən yaradılmışdır. Aristotelin dediyi kimi dövlət xalqın ümumi səadətə çatmaq məqsədi ilə insanların əlaqəsinin ən yaxşı formasıdır. Dövlət vətəndaşların qayğısına qalır, onları özünə tabe edir.

«Dövlət və hüququn mənşəyinə dair bir çox başqa nəzəriyyələr də mövjudur. Anjaq heç də onların hamısı mötəbərliyə iddia edə bilməz. Hər bir doktrina həqiqətin dərk edilməsində sadəcə bir pillədir» (10, S. 31).